

УДК 811.11'42

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ**Головащенко Ю. С.**

У статті висвітлено структурний і смисловий аспекти семантичного простору художнього тексту. Особлива увага приділяється смисловій домінанті семантичного простору в світлі діалогу між автором і читачем. Семантичний простір художнього тексту розглянуто в синонімічності з мовною картиною світу як відображенням мовної особистості автора.

Ключові слова: семантичний простір, художній текст, семантична структура, мовна картина світу, смисл.

В статье представлены структурный и смысловый аспекты семантического пространства художественного текста. Особое внимание обращено на смысловую доминанте семантического пространства в свете диалога между автором и читателем. Семантическое пространство художественного текста рассмотрено в синонимичности с языковой картиной мира как отображением языковой личности автора.

Ключевые слова: семантическое пространство, художественный текст, семантическая структура, языковая картина мира, смысл.

Structural and meaningful aspects of semantic space of fiction are highlighted in the article. Particular attention is paid to the dominance of sense in the semantic space in the light of the dialogue between the author and reader. Semantic space is regarded synonymic to linguistic world picture as the reflection of language personality of the author.

Key words: semantic space, fiction, semantic structure, linguistic world picture, semantic structure, sense.

Постановка проблеми. За останні десятиліття категорія тексту в лінгвістиці зазнала суттєвих епістемологічних видозмін. Із становленням галузі лінгвістики тексту в 1970-х роках і поступовим відступом від синтактикоцентричного підходу у вивченні тексту останній розглядається у прямій кореляції з дискурсом у стилістичному (R. Jakobson, R. Carter, P. Simpson) [12], культурному (C. Poynton, A. Lee, T. Threadgold) [17] і контекстуальному (B. Malinowski, J. R. Firth, M. A. K. Halliday, T. Van Dijk) вимірі [15, 18]. Ще один вектор дослідження становить часткова інтеграція літературознавчих принципів у студіях тексту щодо втілення в ньому авторської свідомості як глибоко персоналізованого багажу знань та уявлень про світ (D Lodge) [15]. У перспективі цей напрямок дозволяє розглядати текст як індивідуальну лексико-семантичну модель, синтезуючи власне лінгвістичні, дискурсивні і літературно-жанрові елементи авторського стилю.

Сучасна західна наукова думка концентрує увагу на функціонуванні мови у соціальному середовищі. Із цією тезою пов'язана пріоритетність двох напрямків дослідження, серцевину яких становить аналіз мовного матеріалу тексту, – дискурс-аналізу і системно-функціональної граматики.

В теорії дискурс-аналізу (Discourse Analysis), представниками якої є Т. ван Дейк [18], Г.Відовсон [20], Р.Водак, Н.Феркло [14], текст витлумачується як мовно-семіотичний результат динамічного розгортання дискурсу в широкому соціальному контексті комунікативної ситуації. Особливе місце в дискурсних студіях займає контекст як екстралінгвістичне середовище, що обумовлює функціональний профіль мови і об'єктивується релевантним набором мовних засобів, які сприяють локальній когезії в межах дискурсу і глобальній когерентності дискурсу в межах тексту.

У системно-функціональній лінгвістиці (Systemic-Functional Linguistics / SFL) М. А. К. Халлідея функціональна дієвість мови є детермінуюча щодо мовного

значення, яке в сукупності репрезентується семантичною сіткою (semantic network) і відбирається з огляду на значеннєвий потенціал (meaning potential) [15, с. 323]. З опертям на останній М. А. К. Халлідей виокремлює три метафункції значення: значущу, міжособистісну і текстову (ideational, interpersonal, textual) [15, с. 312-316]. Згодом із появою гіпотези залучення метафункцій до контексту (context metafunction hook-up hypothesis / СМНН) Р. Хасан запропонувала контекстуальну параметризацію трьох метафункцій у кореляції оточення (field) – значуща функція, смисл (tenor) – міжособистісна функція і форма (mode) – мовна функція [13, с. 40].

Отож, актуальність досліджень тексту з позицій відображення в ньому дискурсу та контексту ситуації у вимірі особливого мовного регістру (передусім лексико-граматичного і семантичного рівнів мови), а також тексту як семіотичного простору функціонування мовних одиниць з наголосом на їх семантичну маніфестацію становить основу нашої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Художній текст виявляє функціонально-естетичний потенціал впливу на читача завдяки концептуальній глибинності своєї ідеї та слугує певною мірою інформаційним повідомленням – ланкою процесу комунікації між адресантом (автором) та адресатом (читачем). Цим, власне, й пояснюється актуальність лінгвістичних досліджень у перехресному вивченні семантичних (Л. Бабенко і Ю. Каразін) і комунікативно-прагматичних (Т. Радзівська, О. Селіванова) параметрів структурної організації художнього тексту (ХТ) з урахуванням широкого культурного контексту (Ю. Лотман). У процесі літературно-художньої комунікації ХТ також слугує майданчиком для комунікативної взаємодії між автором і читачем (І. Бехта). Процес інтерпретації читачем складного діалогу внутрішніх смислів слова (М. Бахтін) сприяє відродженню первинного авторського смислу як результату когнітивної кооперації автора і читача у моделі індивідуально-авторської картини світу (І. Щирова) або семантичного простору ХТ, структурованого за авторським задумом.

Мета статті – розглянути семантичний простір ХТ у світлі його змістово-сміслової структури і суміжності з поняттям картини світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із перших, хто запропонував нову концепцію тексту, не знехтувавши тезисом семіотичної квінтесенції і врахувавши його функціональну триєдність, був Ю. Лотман. Виокремивши три функції тексту – інформаційну (передача повідомлення), творчу (породження смислів) і функцію пам'яті (конденсатор попередніх контекстів) [8, с. 158-162], Ю. Лотман помістив текст у площину семіотичного простору культури – семіосфери [7, с. 250]. Семіосфера витлумачується як абстрактний простір існування культури, в якому вона перебуває в стані безперервного розвитку та завдяки мові як функціональній реалізації семіосфери накладає імперативи семіозису [7, с. 251].

У процесі сприйняття як семіотично закодованого повідомлення текст найповніше виявляє свій прагматичний потенціал і генеративні можливості, які, на нашу думку, пов'язані секвентивно. Прагматичний потенціал тексту розкривається у взаємодії з читачем. В результаті втручання читацького семіозису в семіотичний простір тексту, створений за моделлю семіозису авторського, відбувається структурно-сміслова трансформація тексту читача, в якій мова інкорпорується як свідомий засіб смислової маніпуляції [6, с. 152-153]. Отож, в семіотичному просторі культури текст є генератором нових смислів, які в процесі читацького переосмислення циркулюють, осідають та вибудовують нову смислову ієрархію текстового повідомлення в свідомості читача як суб'єкта семіотичної творчості.

Найбільша цінність ХТ полягає у неповторній взаємодії смислових частинок, які в ході читання ХТ нарощуються у смисловий згусток – ядро еманации текстової ідеї. Ідея ХТ несе особливий естетичний і світоглядно-ціннісний відбитки авторського задуму та створює особливе і визначене межами тексту смислове поле, поза яким вона розпоршується і втрачає сенс свого буття. У світлі формального вираження ХТ як певної скінченної послідовності мовних знаків важливим є поняття семантичного простору ХТ, сконструйованого на вищому рівні абстракції як ментального простору осмислення тексту, що постійно

провокує боротьбу між авторськими і читацькими смислами і зазнає модифікацій в результаті нетривалої перемоги одного із них.

В А. Новікова знаходимо членування семантичного простору тексту на віртуальний як лінійний відбір автором мовних одиниць для імплементації своєї інтенції та актуальний як результат сприйняття й інтерпретації тексту як цілісної одиниці простору [2, с. 51]. У такому ракурсі можна виділити два етапи ментальної побудови семантичного простору ХТ – авторська конструкція і читацька реконструкція, в яких наявність зворотного зв'язку з боку читача свідчить про успішність авторського задуму.

В Л. Бабенко і Ю. Каразіна семантичний простір ХТ конституюється текстовими універсалиями “людина”, “час” і “простір” [2, с. 53]. Зрозуміло, що “людина” в ХТ репрезентована антропоцентрами автора і персонажів, а “час” і “простір”, або суміжний термін “хронотоп” за М.Бахтіним, обмежує середовище їхнього існування. Зрештою, “людина” не може існувати поза “часом” і “простором” – навпаки, вона ідентифікується в них. Крім цього, часопростір ХТ слугує фоном для характерологічного розвитку персонажів, емпатизації їх психоемоційного стану, зображення подієвого аспекту розгортання ХТ, створення специфічної текстової тональності.

Л. Бабенко і Ю. Каразін кваліфікують семантичний простір як ієрархічно-структурну єдність, в якій вербальний простір охоплює віртуальний простір і виражає експліцитний зміст, що міститься в денотативній структурі зі складовими “людина”, “простір”, “час”, а також емотивно-аксіологічною складовою одиницею. На противагу ньому, ментальний простір займає найвищу позицію ієрархії щодо актуального простору, що виражає смисл імпліцитно-експліцитної природи, зафіксований у концептуальній й емотивній структурах (остання з емотивно-аксіологічною складовою) [2, с. 54]. Отож, семантичний простір ХТ розглядається у світлі своєї структури, до якої входять два структурних елементи – денотативний і концептуальний [2, с. 55; 5, с. 66, 68].

Денотативна структура ХТ має на меті висвітлення проблеми категоризації і дискретизації світу на основі аналізу зображуваної в ХТ дійсності [2, с. 85]. Процес категоризації є супутнім із дискретизацією. Одні категорії, немов частинки “броунівського руху”, утворюють конгломерати з іншими задля синкретичної експлікації явищ реальної дійсності, та водночас такі об'єднання є нетривкими, вони швидко розпадаються у зв'язку зі статусом категорії як окремої формально-змістовної сфери знання.

Система суб'єктивно-авторських категорій слугує фундаментальним законом світобудови художньої дійсності, зображеної в ХТ. Текстовий світ, імітуючи реальний, розгортається передусім синтагматично у вигляді текстових ситуацій – подій текстової реальності, що створюють загальний фон і сюжетно-композиційний каркас ХТ, і парадигматично як сітка ситуацій, у центрі якої перебуває глобальна ситуація, що відображає тематичне спрямування ХТ і від якої відгалужуються макро- і мікроситуації як опорні у висвітленні теми ХТ.

Як вважає М. Алефіренко, денотатом тексту є позначувана ним ситуація в сукупності предметів та взаємозв'язків між ними; тобто “уявлення про те, що даним текстом позначається” (тут і далі переклад з російської наш – Ю.Г.) є нічим іншим, аніж денотатом тексту [1, с. 303]. Проте слід зауважити, що план змісту ХТ передбачає логічний результат операції осмислення цього змісту, “викопування” інформації з надр текстових ситуацій та мозаїчне складання з них глобальної ситуації. Тому особливої ваги набуває концепція когнітивного моделювання ситуацій Т. ван Дейка (1989). В її основі лежить гіпотеза про когнітивний корелят ситуації дійсності в свідомості людини, що також містить суб'єктивні знання про цю ситуацію – пропозицію [2, с. 87-88; 5, с. 66; 19, с. 10].

Проекція зазначеної концепції на площину ХТ дозволяє з'ясувати план його змісту з опорою на глибинний і поверхневий рівні. Глибинний рівень складають глобальна ситуація, імплікована в макроситуаціях і мікроситуаціях згідно з їх тематично-контрибутивною значущістю. Відтак, поверхневий рівень ХТ утворює семантично-пропозитивна макроструктура на основі об'єднання текстових макропропозицій, що репрезентують авторські знання про макроситуації [5, с. 89]. Макропропозиції поєднані одна з одною за допомогою макроконекторів –

лексичних або синтаксичних маркерів, що сигналізують їх межі та сприяють зв'язності макроструктурі [5, с. 67]. Пропозиції, закладені в мікроситуаціях, у локальному масштабі слугують засобом актуалізації окремих елементів тематичного полотна ХТ і в потенції є найменшими тематичними блоками, на яких тримаються макропропозиції ХТ та цілісна семантична макроструктура.

Концептуальна структура як другий елемент семантичного простору ХТ характеризується смисловим навантаженням, якому також притаманна структурно-ієрархічна організація. Концептуальна структура ХТ є полем взаємодії авторських смислів, які в динамічному аспекті вирують у мовному середовищі семантичного простору ХТ, а в статичному – утримують структурно-семантичну цілісність ХТ міцним кільцем смислової напруги.

У лабіринті концептуальної структури ХТ смисл заचाївся як палітра авторських конотацій, аксіологічних відтінків і модальних значень, що об'єктивуються у формі концептів – одиниць концептуальної системи людини, ментально абстрагованих інформаційних ресурсів пам'яті і свідомості, етнокультурно маркованих знань, якими оперує людина в процесі мовомислення.

Значимість концепту в концептуальній структурі ХТ розкривається у вимірі його внутрішньої тришарової структури: понятійного субстрату, перцептивно-образного адстрату і ціннісного епістрату [8, с. 57]. На відміну від категорії, що лежить в основі денотативної структури ХТ і містить в собі референційні знання та уявлення про реальний світ, концепт репрезентує суб'єктивні знання, які, немов тонкий пучок світла, були заломлені крізь емоційну, валоративну й аксіологічну грані призми людської свідомості і реорганізувалися як нові структури знання (інгерентна внутрішня будова концепту) з унікальним смисловим напленням.

Синонімічним до семантичного простору вважаємо поняття картини світу як вторинного ментального відображення реального світу. В основу картини світу були покладені погляди про людину як суб'єкта мисленневих процесів. Тому цілком зрозуміло, що І. Щирова визначає КС як “атрибут мислення” і відзначає, що “мислення (...) відображає дійсність, а мова виражає мислення” [11, с. 157]. Науковець слушно цитує Г. Колшанського, що взаємозв'язок мови і мислення радше свідчить про мовомисленнєву картину світу [11, с. 157], оскільки в основі картини світу лежить когнітивна здатність людини до низки мисленневих операцій – сприйняття, обробки, запам'ятовування, уяви і вигадки.

Образ картини світу (КС) був уведений Л. Вітгенштейном і пізніше адаптований до мовної картини світу (МКС) як скомпресованого знання про світ в системі мовних номінацій Л. Вайсгербером. У МКС синтезуються універсальні, національні та індивідуальні елементи [11, с. 148-149]. Чималий багаж знань людини актуалізується в МКС мовними одиницями, що репрезентують складно організовану систему мовних понять [10, с. 17]. Отож, здобутий життєвий досвід постає у мовному вимірі як коренево розгалужена система мовних номінацій на позначення об'єктів і явищ навколишньої дійсності, що встановлює взаємозв'язки між когнітивними структурами, до яких ці об'єкти і явища відносяться, з урахуванням парадигматики культурно-історичного зрізу, в якому мовна свідомість поступово формувалася, розвивалася і малювала індивідуальну МКС.

За умови екстраполяції вищеподаних міркувань на площину ХТ вважаємо лексико-семантичний рівень найпродуктивнішим у текстовій реалізації ІМКС. Як семантичний простір ХТ, так і ІМКС несуть у собі відлуння авторської інтерпретації дійсності, в якій мова слугує інструментом відбору і комбінації лексико-семантичних одиниць у спільний смисловий каркас. Схожу думку знаходимо в І. Щирової: “Будь-який мовний елемент тексту – безпосереднім або непрямим чином, експліцитно чи імпліцитно – репрезентує авторську картину світу” [11, с. 161] та М. Бахтіна: “Мова для свідомості, що живе в ній, – це не абстрактна система нормативних форм, а конкретне уявлення про світ, сповнене протиріч. Всі слова пахнуть (...) певним твором, певною людиною, поколінням, віком, днем і часом. Кожне слово пахне контекстом і контекстами, в яких воно жило своїм соціально напруженим життям; всі слова і форми сповнені інтенціями” [3, с. 46].

Архітектоніка зображеного в ХТ світу повністю спроектована ІМКС: вона підтримується емоційно-смисловими колонами, оздоблена художньо-естетичною

образністю, довершена ідейно-тематичною верхівкою ХТ; вона зумовлена особливостями авторського мислення, вербалізованого мовними знаками, серед яких найбільший валоративний відблеск дістався таким лексичним одиницям, семантичний потенціал яких в масштабі цілого ХТ сприяв ієрархізації текстових смислів в абстрактний текстовий концепт.

Реконструкція семантичного простоту на основі мовного матеріалу ХТ і його лексико-семантичне моделювання можливі в результаті інтерпретації ХТ як змістово-сислової єдності. Автор як диригент мовного оркестру створює свій власний твір із втіленням в ньому суб'єктивної моделі світу. Проте смислово-генеративний заряд притаманний лише окремим мовним одиницям – ключовим словам, які освітлюють путь читача до виявлення ідейно-сислового ядра ХТ. У процесі інтерпретації читач спочатку прокладає собі шлях до розуміння ХТ, відшукуючи в ньому ключові слова, а пізніше намагається зібрати їх до купи в сузір'я, сяяння якого він ототожнюватиме зі смисловим мерехтінням ХТ. Така особливість інтерпретації трактується Ф.Шлейєрмахером у вияві діалогу між автором і читачем, в процесі якого останній часто вдається до сислової рекурсії з метою розтлумачення авторського смислу [9, с. 116].

Незважаючи на це, будь-яка читацька інтерпретація не буде позбавлена варіативності. Використовуючи мову як семіотичний код, ускладнений індивідуальними духовними, мовними і фоновими знаннями, кожен читач ХТ сприймає слова у діалогічній єдності авторських і власних смислів. Допоки внутрішній діалог слова триває в свідомості читача, він може проектувати на нього нові смислові пласти, реконструювати смислову ієрархію, оновлювати лексико-семантичний формат сислового прошарку. За М. Бахтіним, чуже слово, тобто слово автора, в ментальному сисловому полі читача стимулює діалогізацію виражає “його смислову незавершеність для нас, (...) невичерпність нашого діалогічного спілкування з ним” [3, с. 102]. Проте погоджуємося з І.Бехтою, що сислова варіативність і дискретність не є безкінечними, “бо сам текст задає певні обмеження” [4, с. 67]. Сислові флуктуації вирівнюються в ході прочитання й умовно відображають семантичний виднокіл ХТ, осягнути який читач зміг лише уподібнившись авторові, переживши з ним карколомні оберти сислового поступу.

Висновки і перспективи дослідження. Отже, семантичний простір ХТ та індивідуально-авторська мовна картина світу, представлена в ньому, – це поняття, тотожні за своїм змістом. На відміну від концептуальної, яка є продуктом безпосереднього емпіричного досвіду, мовна картина світу є лише елементом першої, оскільки обмежується даним їй мовним інструментарієм. Водночас конкретизація концептуальної картини світу неможлива без мовної: перша опосередковується мовою внаслідок трансформації чуттєвого досвіду і впливу мовного антропоцентризму.

В результаті нашарування суб'єктивних перцептивних, образних, аксіологічних конотацій утворюється індивідуальне мовне полотно, яке лягає в основу вираження авторського світосприйняття в ХТ. Сисловий ескіз семантичного простору ХТ вимальовується в координатах ключових слів. Лексико-семантичний потенціал цих мовних одиниць надає їм першочергову роль в побудові сислової ієрархії ХТ і дає змогу відтворити семантичний простір авторського тексту в моделі семантичного поля з ядрово-периферійною структурою, що й становить перспективу подальших розвідок.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики : Монография / Н.Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : Учебник ; Практикум / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Каразин. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 496 с.
3. Бахтин М.М. Собрание сочинений : Т.3 : Теория романа (1930–1961 гг.) / М.М.Бахтин. – М. : Языки славянских культур, 2012. – 880 с.
4. Бехта І.А. Дискурс наратора в англomовній прозі / І. А. Бехта. – К. : Грамота, 2004. – 304 с.

5. Земская Ю.Н. Теория текста : Учебное пособие / Ю. Н. Земская, Н. В. Панченко, И. Ю. Качесова, Л. М. Комиссарова, А. А. Чувакин. – М.: Флинта, Наука, 2010. – 132 с.
6. Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах : Том I. Статьи по семиотике и типологии культуры / Ю. М. Лотман. – Таллинн : “Александра”, 1992. – 480 с.
7. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : “Искусство – СПб”, 2010. – 704 с.
8. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
9. Селиванова А.Е. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : Монографическое учебное пособие / А. Е. Селиванова. – К. : ЦУЛ, “Фитосоциоцентр”, 2002. – 336 с.
10. Тарасова В.В. Семантичне поле “Засоби пересування” в сучасних англійській, німецькій, російській та українській мовах : Монографія / В. В. Тарасова. – К. : ТзОВ “SprintPrint”, 2010. – 255 с.
11. Щирова И.А. Многомерность текста : понимание и интерпретация : Учебное пособие / И. А. Щирова, Е. А. Гончарова. – СПб. : ООО “Книжный Дом”, 2007. – 472 с.
12. Carter R. Language, Discourse and Literature : An Introductory Reader in Discourse Stylistics / R. Carter, P. Simpson. – London : Routledge, 1989. – 304 p.
13. Clarke B. Do patterns of ellipsis in text support systemic functional linguistics' 'context metafunction hook-up hypothesis'? A corpus-based approach : A thesis ... for the degree of Doctor of Philosophy / B. Clarke : Cardiff University, 2012. – 305 p.
14. Fairclough N. Critical Discourse Analysis / N. Fairclough, R. Wodak // Introduction to Discourse Analysis [ed. T. van Dijk]. – London : Sage Publications, 1997. – P. 258–284.
15. Halliday M.A.K. On Language and Linguistic [edited by Jonathan Webster] / M. A. K. Halliday. – London, New York : Continuum, 2003. – 478 p.
16. Lodge D. Consciousness & the Novel : Connected Essays / D. Lodge. – Cambridge : Harvard University Press, 2002. – 320 p.
17. Poyton C. Culture & Text : Discourse and Methodology in Social Research and Cultural Studies / C. Poyton, A. Lee. – Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2000. – 225 p.
18. Van Dijk T. Discourse and Context : A Sociocognitive Approach / T. van Dijk. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 284 p.
19. Van Dijk T. Discourse as Structure and Process / Teun van Dijk // Discourse Studies : A Multidisciplinary Introduction. – London : SAGE Publications, 1997. – 356 p.
20. Widdowson H.G. Text, Context, Pretext : Critical Issues in Discourse Analysis / H. G. Widdowson. – Oxford : Blackwell Publishing, 2004. – 185 p.